

Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство
„Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив

Факултет „Музикална педагогика“
Катедра „Музикална педагогика и дирижиране“

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертационен труд за придобиване
на образователна и научна степен

„Доктор“

на тема:

**„ПЕДАГОГИЧЕСКИ ТЕХНОЛОГИИ ЗА ИЗГРАЖДАНЕ НА ПЕВЧЕСКИ
УМЕНИЯ В РАБОТАТА С ДЕЦА НА ВЪЗРАСТ ОТ 7 ДО 10 ГОДИНИ В
ИЗВЪНУЧИЛИЩНА ВОКАЛНА ГРУПА“**

Професионално направление 1.3 Педагогика на обучението по...
Докторска програма „Методика на обучението по музика“

Анастасия Иванова Баткова

Научен ръководител: проф. д-р Цветанка Коловска

Пловдив, 2023 год.

Дисертационният труд **„Педагогически технологии за изграждане на певчески умения с деца на възраст от 7 до 10 години в извънучилищна вокална група“** е в общ обем от 168 страници и включва: увод, три глави, заключение, приносни моменти, библиография и приложение.

Библиографията включва 126 заглавия на кирилица, 6 на латиница, както и 19 интернет източника.

За онагледяване са използвани 11 таблици и 23 диаграми.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита на редовно заседание на катедра „Музикална педагогика и дирижиране“ при факултет „Музикална педагогика“ към АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“ – град Пловдив, състояло се на 28.06.2023 г.

Публичната защита на дисертационния труд ще се проведе на 25.10.2023 г.

Членове на научното жури:

Изготвил рецензия: ***проф. д-р Полина Куюмджиева***

Изготвил рецензия: ***проф. д-р Пенка Марчева***

Изготвил становище: ***проф. д-р Весела Гелева***

Изготвил становище: ***доц. д-р Илиана Петкова***

Изготвил становище: ***доц. д-р Смилена Смилкова***

Дисертационния труд е депозиран в библиотеката на АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“, Централна сграда, ет.1, ул. „Тодор Самодумов“ 2.

Съдържание:

Увод.....	5
I глава Вокалната група в извънучилищната дейност по музика	
1.1 Същност, цели и организация на извънучилищната дейност.....	7
1.2 Вокалната група в извънучилищната дейност	
1.2.1 Вокалната група - популярна форма на извънучилищна музикална дейност.....	8
1.2.2 Вокалната група - наследник на стари културни традиции.....	9
1.3 Педагогическите технологии при обучението във вокална група	
1.3.1 Педагогически технологии – същност и класификация.....	10
1.3.2 Методи на обучение в работата с извънучилищна вокална група.....	10
1.4 Вокалният педагог като ръководител на вокална група в извънучилищната дейност по музика.....	11
II глава Певческа дейност в извънучилищна вокална група	
2.1 Музикалните способности – основен фактор за успешно реализиране на певческата дейност.....	11
2.2 Физиологични компоненти на вокалното развитие	
2.2.1 Анатомични особености на гласообразуването при децата във възрастта от 7 до 10 години.....	12
2.2.2 Качества и класификация на детските гласове.....	13
2.3 Разпяването в работата на извънучилищната вокална група.....	14

2.4 Изграждане на певческите умения на децата в работата с извънучилищна вокална група.....	14
2.5 Артистичността при вокалното изпълнение.....	16

III глава Педагогически експеримент

3.1 Същност и организация на изследването.....	16
3.2 Констатиращ етап.....	18
3.3 Развиващ етап.....	19
3.4 Заключителен етап.....	20
3.5 Анализ на резултатите.....	27

Заключение.....	30
------------------------	-----------

Приноси.....	34
---------------------	-----------

Библиография.....	36
--------------------------	-----------

Публикации.....	39
------------------------	-----------

Увод

Извънучилищната дейност по музика е важен аспект на музикално-образователната система в наши дни и със своето нарастващо присъствие в живота на подрастващите поставя множество въпроси. Някои от въпросите са свързани конкретно с нейните различни форми на организация – кои от тях са актуални, предпочитани, и най-вече - по какъв начин се реализира обучението в тях.

Вокалната група днес е може би най-често срещаната форма на извънучилищно обучение по музика. Със своята атрактивност и достъпност, обучението във вокална група е все по-желан и търсен начин да се удовлетворяват интересите и потребностите на съвременните деца.

Изследователският ми интерес към работата с извънучилищна вокална група в нейния вокално-педагогически аспект е следствие от две основни причини:

1. От няколко години работя с вокални групи в сферата на извънучилищното обучение по музика.

2. Пеенето и изучаването на различни стилове музика (класика, фолклор, поп) още от ученическа възраст е приоритетна насока, в която се развивам. Впоследствие, след придобиване на образователно-квалификационните степени „бакалавър“ и „магистър“ по направление Педагогика на обучението по музика, професионално започнах да се реализирам като вокален педагог в сферата на извънучилищното обучение по музика.

В теоретико-практическия обсег на музикалната педагогика в България, въпросът за колективното пеене е добре проучен, но сведен предимно до две основни направления:

1. Пеенето в хор – класически и народен.

2. Пеенето в часа по музика

В действителност в България все още няма достатъчно нова и актуална специализирана методическа литература, която да засяга конкретно работата с извънучилищна вокална група. Методически ръководства за работа с различни хорови състави съществуват в изобилие, но те не могат напълно да покрият нуждите, произтичащи

от работата с вокална група. От друга страна, литературата, свързана с методиката на обучението по музика в общообразователното училище също не може да предостави ясни параметри за това как се осъществява обучението в извънучилищна вокална група.

Това поставя на преден план идеята, че разработването на методика, необходима за работата с извънучилищна вокална група би могло да се оформи като **едно ново научно поле в сферата на музикалната педагогика**. Всичко това определя и **актуалността на изследваната проблематика**.

Обект на настоящото изследване е вокалното обучение на деца на възраст от 7 до 10 години в извънучилищна вокална група.

Предмет на изследването са педагогическите технологии, с помощта на които се изграждат певческите умения на децата от 7 до 10 години при обучението в извънучилищна вокална група.

Целта на дисертационния труд е да се опишат и приложат подходящи педагогически технологии, чрез които да се изградят певческите умения на децата във възрастта от 7 до 10 години при тяхното обучение в извънучилищна вокална група.

От поставената цел произтичат следните **задачи**:

1. Да се определи понятието „извънучилищна дейност“ – установяване на нейната същност, организация и основни цели. Да се разгледа вокалната група като популярна форма на извънучилищна музикална дейност - установяване на нейната характеристика, исторически произход, организация и основни цели.

2. Да се изясни съдържанието на понятието „педагогическа технология“ и да се разгледа класификацията на педагогическите технологии.

3. Да се разгледат различни съществуващи вече в теорията и практиката методи на обучение като основен елемент на педагогическите технологии за изграждане на певчески умения, както и да се представят авторски, иновативни методи, приложими в работата с извънучилищна вокална група.

4. Да се разгледат някои музикални способности, които имат пряко отношение към изграждането на певческите умения на децата във вокалната група и да се изследва връзката между развитието на вокалната техника и развитието на тези способности.

5. Да се даде информация за физиологичните особености на човешкия глас и някои специфики при работата с детски гласове. Да се анализират и класифицират певческите умения, които изграждат вокалната техника на децата и е необходимо да бъдат развивани в работата с извънучилищна вокална група.

6. Да се анализират и класифицират артистичните умения, които са неразделна част както от репетиционната дейност, така и от сценичната дейност на вокалната група.

7. Да се генерират и анализират данни за развитието на певческите умения на участниците в педагогическия експеримент преди и след приложението на предложените в дисертацията педагогически технологии.

Съблюдавайки основната цел на дисертационния труд, изведена е следната *хипотеза*:

Предложената система от педагогически технологии би допринесла положително за изграждането на певческите умения на децата от 7 до 10 години в тяхното обучение в извънучилищна вокална група.

По своята същност дисертационното изследване е *теоретико-емпирично*. За реализацията на поставените задачи са подбрани следните *методи*: проучване и анализиране на литературни източници, педагогически експеримент в три етапа – констатиращ, развиващ и заключителен, структурирано включено наблюдение по време на педагогическия експеримент, както и музикално-диагностични тестове на констатиращ и заключителен етап на експеримента.

I глава Вокалната група в извънучилищната дейност по музика

1.1 Същност, цели и организация на извънучилищната дейност

Извънучилищната дейност е свързана с провеждането на различни занимания, реализирани в различни институции в свободното от учебни занятия време на децата. Такива институции могат да бъдат домове на културата, читалища, кина, театри, школи, центрове за работа с деца, обединени детски комплекси и др.

Извънучилищните дейности имат разнообразни цели, сред които [Грудева, 2004, с. 25-26]: осигуряване условия за развитие на всяко дете, формиране на здравословни модели на поведение през свободното време, удовлетворяване на различни потребности като активна дейност, творчество, игра, самоизява, общуване и самоусъвършенстване, обогатяване на сферата на общуване на детето, постигане на адекватна кариерна ориентация в многообразието от професии, превенция на деца с поведение извън нормата, или деца в риск, приобщаване към европейските ценности и традиции и възпитание на гражданска отговорност.

1.2 Вокалната група в извънучилищната дейност

1.2.1 Вокалната група - популярна форма на извънучилищна музикална дейност

Вокалната група е вид певчески колектив, при който броя на участниците не винаги е постоянен, те могат да бъдат разделени по гласове, в зависимост от това дали има такава възможност от гледна точка на опита на певците [Лобутова, 2014, с. 113-114].

Броят на участниците в извънучилищните вокални групи варира от 5 до 15 деца, но рядко прехвърля 11-12 души. В повечето случаи извънучилищните вокални групи имат постоянен характер, т.е. заниманията се провеждат редовно през цялата учебна година. Поради факта, че те са с напълно доброволен характер, често се оказват с непостоянен състав - участието в тях не е задължително и при децата понякога се отчита текучество.

От гледна точка на репертоара, който се изпълнява във вокалните групи в извънучилищна среда, се отчита голямо разнообразие. Тук се включват различни образци от популярната музика, народната музика, както и детски и училищни песни.

Вокалните групи притежават свободен характер по отношение на репертоар, състав на участниците, както и методика на работа от страна на вокалния педагог. Този вид извънучилищна форма на обучение дава възможност да се съчетават всички вече познати и проверени в практиката, с актуалните, иновативни методи и педагогически подходи.

1.2.2 Вокалната група - наследник на стари културни традиции

Вокалната група като форма на колективно вокално музициране в извънучилищна среда има своите исторически корени и наследява едни по-стари във времето културни традиции. Може да се твърди, че извънучилищните детски вокални групи днес, същевременно носейки нови тенденции, продължават музикалните традиции на детските хорове, които започват своето развитие още преди Освобождението.

Основните разлики между вокалната група и хорът като форми на извънучилищна музикална дейност в организационен и вокално-педагогически аспект са следните:

1. Вокалната група е форма, в която участниците са много по-малко на брой - ориентировъчно между 5 и 15 души.

2. В работата с повечето вокални групи се използва слухово-подражателен метод на работа – т.е. участниците не се ограмотяват нотно, не се използват партитури. В работата на детските хорове нотното ограмотяване е наложително, заради необходимостта да се следят партитурите, а и материалът за изпълнение също е по-сложен – пее се на три, четири или повече гласа. Това е причина много често участниците в детските хорове да посещават и допълнително организирани занимания по солфеж и елементарна теория за целите на тяхното обучение.

3. При работата с вокална група в повечето случаи отсъства фигурата на корепетитора (акомпаниятора). Практиката показва, че масово във вокалните групи се изпълнява популярна музика, за която се използват инструментали (сингбеци).

4. При вокалната група има възможност за по-разнообразен репертоар за изпълнение поради по-голямата свобода във вокално-постановъчен аспект (различни стилове пеене – народно пеене, поп пеене и т.н).

5. Вокалната група е форма с по-свободна организация на обучението, и в този смисъл при нея могат да се използват нестандартни и по-разнообразни методи на работа.

1.3 Педагогическите технологии при обучението във вокална група

1.3.1 Педагогически технологии – същност и класификация

Технологията се разглежда най-често като синтез от конкретни стъпки, операции и процедури, насочени към решаването на даден проблем, удовлетворяването на дадена потребност или постигането на определен резултат.

Педагогическата технология е част от социалните технологии. Нейна характерна особеност е, че използва различни вариативни процедури, тя не е строго стандартизирана и еднотипна. При педагогическата технология могат да се комбинират идеи и методи от различни направления – педагогика, психология, информационни и комуникационни технологии.

Всяка педагогическа технология, създадена и използвана в работата с извънучилищна вокална група, има своя специфичен облик. Този облик зависи в най-голяма степен от самия ѝ автор – музикалният педагог. Всеки музикален педагог създава своя авторски педагогически технологии в работата си, интегрирайки различни идеи, отчитайки нуждите на обучаваните и целите на обучението.

1.3.2 Методи на обучение в работата с вокална група

Методите на обучение бележат начините на педагогическо взаимодействие между преподавател и ученик. Те способстват за това учениците да усвоят учебното съдържание, чрез тях се реализират целите на обучението.

В контекста на вокалното обучение методът на обучение се определя като „умението и способността на вокалните педагози да предадат и приложат певческото изкуство на практика със средствата на педагогическата наука, но по свой оригинален, индивидуален път“ [Христов, 2007, с. 6].

Творческата свобода при работата с вокална група допринася за креативността на педагога, в резултат на което той би могъл да прилага различни методи – както традиционни, така и иновативни.

1.4 Вокалният педагог като ръководител на вокална група в извънучилищната дейност по музика

С активното навлизане на извънучилищните вокални групи в ежедневието на съвременните деца, на преден план излиза въпросът за личността и уменията на основната фигура в тази дейност - вокалният педагог-ръководител. Ефективното провеждане на процеса на обучение зависи именно от дейността на педагога.

Спецификата на музикалното изкуство, както и характерът на вокално-педагогическата дейност, налагат съобразяването с редица основни изисквания към ръководителя на една вокална група. Те биха могли да се класифицират в следните **основни дялове**: педагогическа подготовка, професионални музикални умения и познаване на конкретната методика, личностни качества - интелектуални, нравствени, творчески и емоционални.

Цялата тази комбинация от добродетели, качества и професионална компетентност създава желания облик на съвременния ръководител на вокална група – знаещ и можещ, лесно приспособим, свободно общуващ с децата и близък до тяхното светоусещане и емоционалност.

II глава Певческа дейност в извънучилищна вокална група

2.1 Музикалните способности – основен фактор за успешно реализиране на певческата дейност

В наши дни **музикалните способности** като понятие се разкриват с няколко общоприети положения [Атанасова-Вукова, 2014, с. 96]:

- те са индивидуални психически свойства на личността, които осигуряват успешното провеждане на различните видове музикална дейност;
- те зависят от структурата на музикалната дейност;
- те не се свеждат до придобиването на знания, умения и навици, но от тях зависи лекотата и бързината, с които се придобиват знания, умения и навици;
- придобитите знания, умения и навици съдействат за развитието на способностите;

В дейността на вокалната група не се работи целенасочено върху развитието на музикалните способности – това е основна задача на обучението по солфеж. Въпреки това, музикалните способности не могат да бъдат изолирани от развитието на певческите умения в работата. Те се намират в една пряка зависимост и взаимна обусловеност помежду си – не е възможно да се изградят певчески умения, без наличието на музикални способности. От друга страна, **работейки върху развитието на певческите умения, положително въздействие се оказва и върху развитието на музикалните способности на децата.** Голяма част от методите, използвани от вокалния педагог за развитието на певческите умения на обучаваните, работят и за развитието на една или повече музикални способности.

Като най-важни музикални способности за реализирането на певческата дейност във вокална група биха могли да се определят ладовият усет, метроритмичният усет, музикално-слуховите представи и усетът за многогласие.

2.2 Физиологични компоненти на вокалното развитие

2.2.1 Анатомични особености на гласообразуването при децата във възрастта от 7 до 10 години

Употребата на човешкия глас като музикален инструмент изисква по-специална подготовка. Гласът е фин, невидим инструмент, който не може да се види и докосне. Що се отнася до детския глас, той е изключително крехък и нежен, отношението и грижата към него изискват специално внимание във вокалната работа.

Органите на гласообразуването могат да се разделят на следните **субсистеми:**

- **дихателна система**, която включва бели дробове, бронхи, трахея, диафрагма, гръдни и коремни мускули;
- **вибраторна (гласопроизвеждаща) система**, която включва ларинкс и гласни връзки;
- **надларинксова (резонаторна) система** или т.нар. наставна тръба, която включва фаринкс, устна кухина, носни кухини;

Тези субсистеми изпълняват **основните функции на гласопроизводството** - дишане (чрез дихателната система), **фонация** (чрез вибраторната система) и **резонанс и артикулация** (чрез надларинксовата система).

Организираната работа на трите субсистеми на гласообразуването - дихателната, гласопроизвеждащата и резонаторната, комплексно поражда певческия глас на детето. Една от най-важните задачи при вокалната работа с деца е опазването на детския глас и запазването на неговите естествени характеристики и звучност. Детският глас трябва да звучи леко и звънливо, съхранявайки природната си красота.

2.2.2 Качества и класификация на детските гласове

За **основни качества на човешкия глас** се считат следните: **сила, тембър и диапазон**. Някои специалисти от вокалната педагогика и фониатрия като Иван Максимов, Алис Бовярян и др. считат, че човешките гласове притежават още едно качество - **вibrато**.

При децата динамичният диапазон е все още ограничен, недоразвит. Те пеят най-леко и приятно в средно тиха (mp) или средно силна динамика (mf). Детският гласов апарат е нежен и неукрепнал във възрастта 7 – 10 години, затова в този период не е желателно да бъде насилван с твърде големи крайности в динамиката при пеене.

Тембърът на децата изпъква най-добре при пеене в умерена динамика, затова е желателно по време на репетиции вокалният педагог да се придържа към нея, за да не се изкривява звученето на детския глас и да се запазят неговите качества.

При работата с детска вокална група е важно съобразяването с диапазона за съответната възраст. Това гарантира нормалното развитие и функциониране на гласовия апарат на децата. При несъобразяване с диапазона е напълно възможно гласовете на децата да се изменят качествено от гледна точка на сила и тембър, а в някои по-тежки случаи - да се появят различни заболявания на гласовия апарат.

По отношение на пеенето във вокална група, твърде изразителното vibrато не е препоръчително. В детската вокална група

се търси едно по-изчистено и хомогенно звучене. Ако всяко дете пее със силно изразено вибрато, и още повече – ако всяко дете пее с различно по честота вибрато, това би създавало нежелан ефект на клатене и разливане на звука.

2.3 Разпяването в работата на извънучилищната вокална група

За работата с деца на възраст от 7 до 10 години разпяването има важно значение. Това е период, в който детският глас съзрява, период, който предшества мутацията. В някои случаи дори е възможно мутацията да е вече настъпила, макар и в съвсем начален етап. В този смисъл, разпяването трябва да бъде не само подготовка за същинския процес на пеене, но и грижа, която да съхрани детския глас и да спомогне за неговото здравословно развитие.

Освен загряването на гласовия апарат, някои от най-важните задачи на разпяването във вокалната група са свързани с изграждането на вокална техника и могат да се определят като целенасочена работа върху певческо дишане, правилно звукоизвличане, ясна артикулация и дикция, техническа подвижност на гласовете, както и общото ансамблово звучене - интонация, щрихи, динамика, атака на тона и др.

Разпяването е утвърдено в музикалната практика като един същински важен момент от вокалната работа, който не бива да се пропуска или negliжира. Обликът и резултатността на едно разпяване зависят най-вече от преподавателя, който ръководи вокалната група. Той е човекът, от който зависи дали разпяването ще бъде формално и еднообразно, или ще бъде активно и творчески одухотворено.

2.4 Изграждане на певческите умения на децата в работата с извънучилищна вокална група

Певческите умения, които изграждат вокалната техника, се категоризират в музикално-педагогическата литература в два основни дяла според това дали се отнасят към самостоятелното или към колективното пеене. Тези умения са представени най-често като певчески (вокални) и хорови навици.

Певческите навици, според мнозинството от специалисти в сферата на българската музикална педагогика, са: певческа стойка, певческо дишане, звукообразуване и дикция. Съблюдавайки актуалните тенденции във вокалното обучение, освен тях, изграждането на добра вокална техника включва и:

- овладяването на правилна певческа атака, взимайки предвид нейната значимост по отношение както на индивидуалното, така и на колективното пеене;
- овладяването на правилно звукоизвличане (резонанс) – правилното озвучаване на звуковата емисия, произведена от ларинкса, защото това умение има отношение както към точната интонация и опазването на детския глас като цяло, така и към адекватното изпълнение на музика от различни стилове;
- умението за точно интониране, защото точната интонация е фундамент в изграждането на певческото майсторство;

Хоровите навици, разглеждани многократно в наличната досега методична литература, са строй и ансамбъл. Наименованието „хорови навици“ логично произтича от господстващото влияние на хоровото пеене в близкото минало. Предвид сегашната разнообразна обстановка в музикалното изпълнителство определението „хорови навици“ не е съвсем коректно. Пеенето в хор безспорно все още съществува и е актуална форма на музициране, но освен него, в наши дни са налице и множество други форми на колективно пеене, които залагат на различни певчески стилове, звукоизвличане и репертоар. За целите на тяхното вокално обучение обаче също е необходимо да се изграждат умения за колективно пеене. В този смисъл, популярното наименование „хорови навици“ би могло да се преформулира като **„навици за колективно пеене“**.

За целите на дисертацията е редно да се изведе следното определение: **Певческите умения, които изграждат вокалната техника на децата в контекста на обучението във вокална група, са следните: певческа стойка, певческо дишане, звукообразуване, дикция, певческа атака, резонанс, точна интонация, строй и ансамбъл.**

2.5 Артистичността при вокалното изпълнение

Емоционалните способности на децата имат важно значение за музикално-художествената интерпретация. В този смисъл, макар и певческото възпитание да е процес, свързан най-пряко с изграждане на вокална техника, то е неразривно свързано и с изграждане на умения за емоционално интерпретиране на художественото съдържание.

Въпроса за способностите на децата да интерпретират емоционално музикалното съдържание логично довежда до понятието „артистичност“. Артистичността е един вид мярка за това колко е развита емоционалността на детето. В проявлението на артистичността влизат различни елементи като лицеизраз, жестикулиране, мимики, както и всеки вид двигателна активност и танцуване.

Като основни аспекти на артистичността в дисертацията са разгледани артистичните умения **жест, лицеизраз и танц**.

Съблюдавайки неразривната връзка между художественото пеене и артистичността, на преден план излиза идеята, че **изграждането на певческите умения в работата с вокална група включва и изграждане на артистични умения, които комплексно допълват музикалното развитие на децата**.

III глава Педагогически експеримент

3.1 Същност и организация на изследването

Настоящото изследване има за цел да установи нивото на обучаваните преди приложението на предложените в дисертацията педагогически технологии за изграждане на певчески умения (на констатиращ етап на експеримента) и след тяхното приложение (на заключителен етап на експеримента).

Вокалната група, с която се проведе педагогическият експеримент, е “Магия”. Тя е съставена от 8 момичета на възраст 7 - 10 години.

Методите, с които се реализира настоящото изследване, са:

- **педагогически експеримент в три етапа** - констатиращ, развиващ и заключителен;

- **структурирано включено наблюдение** по време на констатиращ и заключителен етап на експеримента;
- **музикално-диагностични тестове** на констатиращ и заключителен етап.

Периодът, който обхваща изследването беше от ноември 2020 г. до февруари 2022 г. Констатиращият етап се проведе от 14. 11. 2020 г. до 30. 01. 2021 г. Развиващият етап обхваща периода от 13. 02. 2021 г. до 13. 01. 2022 г. Заключителният етап се проведе от 20. 01. 2022 г. до 17. 02. 2022 г.

Критериите, избрани за реализацията на експеримента са три, всеки от който се измерва със съответните му показатели:

Критерий №1 „Артистични умения“ с показатели:

- емоционален лицеизраз при пеене;
- танцувални умения при пеене;
- жестикулиране при пеене;

Критерий №2 „Певчески умения“ с показатели:

- певческо дишане;
- артикулация и дикция;
- точна интонация;
- строй;
- ансамбъл;

Критерий №3 „Музикални способности“ с показатели:

- ладов усет;
- метроритмичен усет;
- музикално-слухови представи;
- усет за многогласие;

Всеки от показателите на съответните критерии се оценява с помощта на скала, чиито стойности са от 0 до 4. Всяка от изложените стойности означава съответно:

- 0 - не се отчита;
- 1 - слаба проява на...;
- 2 - умерена проява на...;
- 3 - отлична проява на...;

Оценяването на всеки показател от представените критерии се извършва на база пряко наблюдение от изследователя върху представянето на децата по време на репетициите. За оценката на

някои от показателите са разработени и подходящи музикално-диагностични задачи.

3.2 Констатиращ етап

Констатиращият етап на педагогическия експеримент се проведе в периода от 14.11. 2020 г. до 30. 01. 2021 г. През това време поетапно беше направена необходимата музикална диагностика, с помощта на която се установи нивото на развитие на артистичните умения, певческите умения и музикалните способности на участниците.

Резултатите, генерирани на констатиращ етап по отношение на артистичните умения, показаха следното:

При първия показател “емоционален лицеизраз при пеене” се отчете, че:

- при 7 от децата оценката беше “2” - умерена проява, само при едно дете оценката беше “1” - слаба проява;

При втория показател “танцувални умения при пеене” се отчете, че:

- при 7 от децата оценката беше “3” - отлична проява, само при едно дете оценката беше “2” - умерена проява;

При третия показател “жестикулиране при пеене” се отчете, че:

- при 6 от децата оценката беше “3” - отлична проява, при две деца оценката беше “2” - умерена проява;

Резултатите, генерирани на констатиращ етап по отношение на певческите умения, показаха следното:

При показател “певческо дишане” се установи следното:

- при три деца резултатът беше “2” – умерена проява
- при пет деца резултатът беше “1” - слаба проява;

При показател “дикция” се установи следното:

- при пет деца резултатът беше “2” - умерена проява;
- при три деца резултатът беше “1” - слаба проява;

При показател “точна интонация” се установи следното:

- при едно дете резултатът беше “1” - слаба проява;
- при четири деца резултатът беше “2” - умерена проява;
- при три деца резултатът беше “3” - отлична проява;

При показател “певческа стойка” се установи следното:

- при седем деца резултатът беше “2” - умерена проява;
 - при едно дете резултатът беше “1” - слаба проява;
- При показател “строй” се отчете следното:
- при четири деца резултатът беше “1” - слаба проява;
 - при четири деца резултатът беше “2” - умерена проява;
- При показател “ансамбъл” се отчете следното:
- при пет деца резултатът беше “1” - слаба проява;
 - при три деца резултатът беше “2” - умерена проява;

Резултатите, генерирани на констатиращ етап по отношение на музикалните способности, показаха следното:

При показател “ладов усет” се отчете, че:

- при пет деца резултатът беше “3” - отлична проява;
- при две деца резултатът беше “2” - умерена проява;
- при едно дете резултатът беше “1” - слаба проява;

При показател “метроритмичен усет” се отчете, че:

- при пет деца резултатът беше “3” - отлична проява;
- при две деца резултатът беше “2” - умерена проява;
- при едно дете резултатът беше “1” - слаба проява;

Измерването на показателя “музикално-слухови представи” отчете еднакъв резултат при всички деца - “1” - слаба проява.

При показател “усет за многогласие” се отчете, че:

- при четири деца резултатът беше “1” - слаба проява;
- при четири деца резултатът беше “0” - не се отчита;

3.3 Развиващ етап

Развиващият етап на педагогическия експеримент се проведе в периода от 13. 02. 2021 г. до 13. 01. 2022 г.

В началото на развиващият етап на педагогическия експеримент се взеха предвид резултатите от констатиращия етап на изследването. Беше установено кои умения са първоначално най-развити и къде децата срещат най-много затруднения. Това даде основание работата напред да се планира така, че да се работи върху тези затруднения с повишено внимание.

Важно е да се отбележи, че през развиващият етап на експеримента се работеше целенасочено само върху развитието на вокалната техника на децата, както и върху подобряването на техните

артистични умения. За развитието на музикалните способности на децата не са прилагани специални методи и не са разработвани специални упражнения. Подобряването в резултатите при измерването на музикалните способности, установено в края на експеримента, е повлияно единствено от работата по развитието на вокалната техника и артистичните умения на децата. Това показва, че връзката между развитието на певческите умения и подобряването на музикалните способности е двустранна и допълваща се.

3.4 Заключителен етап

Заключителният етап на педагогическия експеримент се проведе в периода от 27. 01. 2022 г. до 17. 02. 2022 г. През това време беше направена необходимата музикална диагностика, с помощта на която се установи нивото на развитие на артистичните и певчески умения, както и на музикалните способности на участниците след реализирането на развиващия етап от педагогическия експеримент.

Резултатите, генерирани на заключителен етап по отношение на артистичните умения, показаха следното:

По отношение на показател „емоционален лицеизраз при пеене“:

- при пет деца се отчете оценка „3“ - отлична проява;
- при три деца се отчете оценка „2“ - умерена проява;

По отношение на показател „танцувални умения при пеене“:

- при седем деца се отчете оценка „3“ – отлична проява, само при едно дете се отчете оценка „2“ – умерена проява;

По отношение на показател „жестикулиране при пеене“:

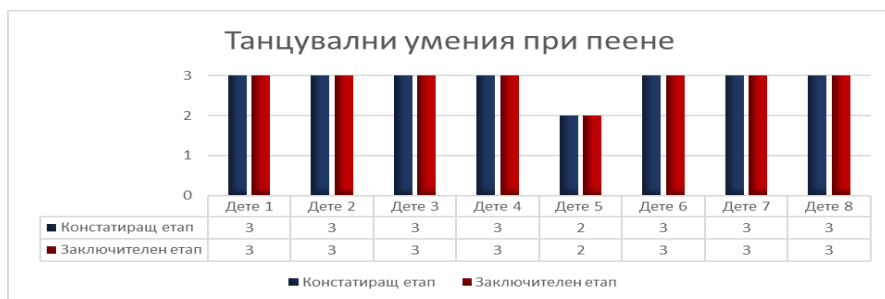
- при седем деца се отчете оценка „3“ – отлична проява, само при едно дете се отчете оценка „2“ – умерена проява“;

В следващите диаграми се вижда разликата в резултатите на децата при оценяването на показателите към критерий „Артистични умения“ на констатиращ и на заключителен етап от експеримента.

Диаграма №1

Диаграма №2

Диаграма №3

Резултатите, генерирани на заключителен етап по отношение на певческите умения, показаха следното:

По отношение на показател „певческо дишане“ се отчете следният резултат:

- при четири деца оценката беше „2“ – умерена проява;
- при четири деца оценката беше „3“ – отлична проява;

По отношение на показател „дикция“ се отчете следният резултат:

- при шест деца оценката беше „2“ – умерена проява;
- при две деца оценката беше „3“ – отлична проява;

По отношение на показател „точна интонация“ се отчете следният резултат:

- при две деца оценката беше „2“ – умерена проява;
- при шест деца оценката беше „3“ – отлична проява;

По отношение на показател „певческа стойка“ се отчете следния резултат:

- при три деца оценката беше „2“ – умерена проява;
- при пет деца оценката беше „3“ – отлична проява;

По отношение на показателя „строй“:

- при четири деца се отчете оценка „2“ – умерена проява;
- при четири деца се отчете оценка „3“ – отлична проява;

По отношение на показателя „ансамбъл“:

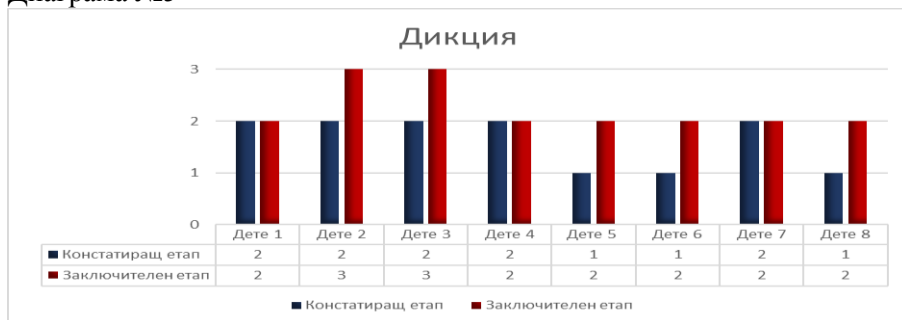
- при две деца се отчете оценка „2“ – умерена проява;
- при шест деца се отчете оценка „3“ – отлична проява;

В следващите диаграми се вижда разликата в резултатите на децата при оценяването на показателите към критерий „Певчески умения“ на констатиращ и на заключителен етап от експеримента.

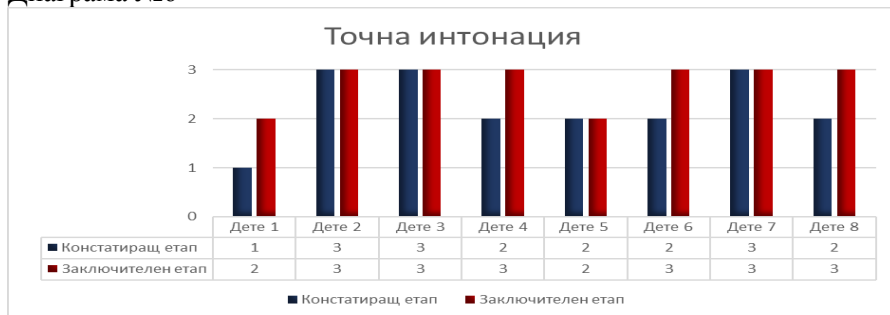
Диаграма №4

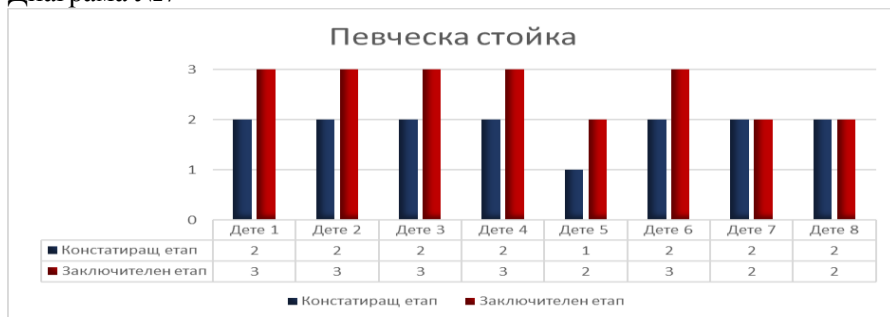
Диаграма №5

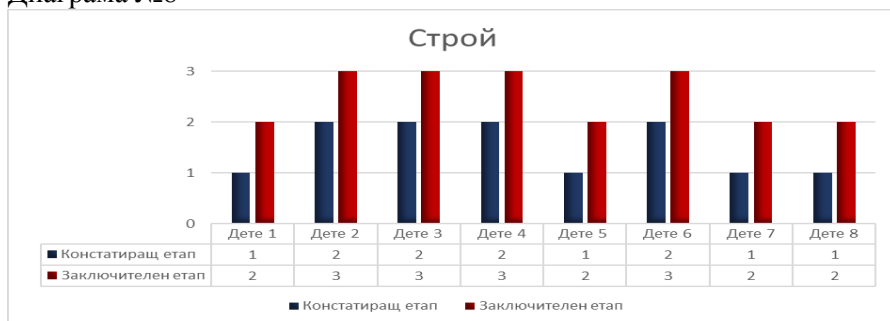
Диаграма №6

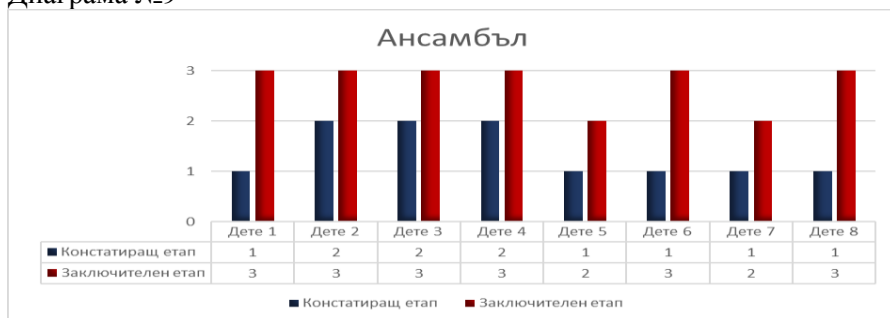
Диаграма №7

Диаграма №8

Диаграма №9

Резултатите, генерирани на заключителен етап по отношение на музикалните способности, показаха следното:

По отношение на показател „ладов усет“:

- при три деца оценката беше „2“ – умерена проява;
- при пет деца оценката беше „3“ – отлична проява;

По отношение на показател „метроритмичен усет“:

- при едно дете оценката беше „2“ – умерена проява, а при всички останали – „3“ – отлична проява;

По отношение на показател „музикално-слухови представи“:

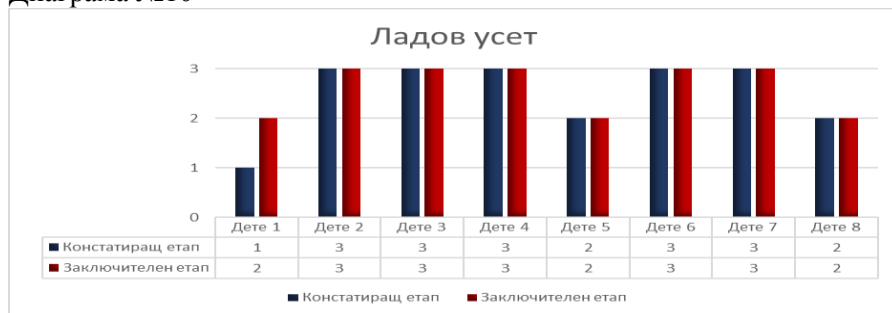
- при две деца се отчете резултат „1“ – слаба проява;
- при шест деца се отчете резултат „2“ – умерена проява;

По отношение на показател „усет за многогласие“:

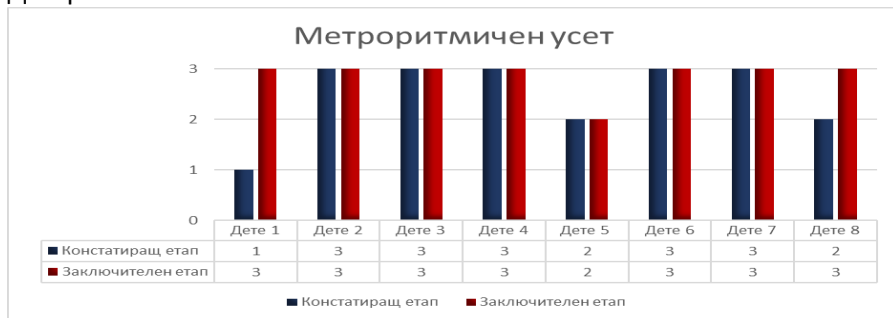
- при три деца се отчете резултат „1“ – слаба проява;
- при пет деца се отчете резултат „2“ – умерена проява;

В следващите диаграми се вижда разликата в резултатите на децата при оценяването на показателите към критерий „Музикални способности“ на констатиращ и на заключителен етап от експеримента.

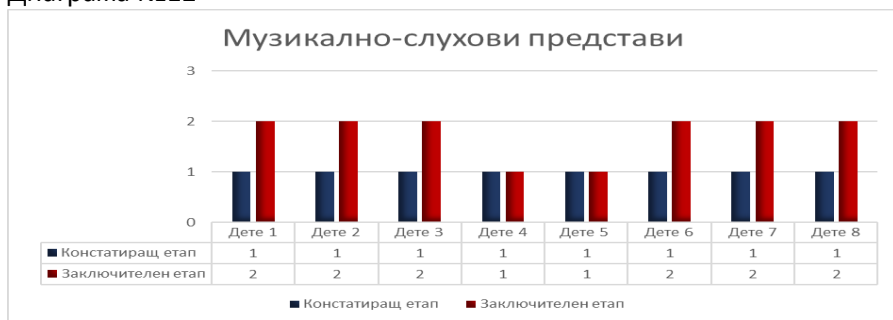
Диаграма №10

Диаграма №11

Диаграма №12

Диаграма №13

3.5 Анализ на резултатите от педагогическия експеримент

След края на заключителния етап на емпиричното изследване, генерираните резултати бяха обстойно проучени.

Като основни изводи, получени от данните на констатиращ и заключителен етап, могат да се посочат следните:

1. Предвид резултатите в измерването на артистичните умения на децата в началото и края на експеримента, става ясно, че жестикулирането и танцувалните умения почти не променят сравнително високите си стойности. Това дава основание да се твърди, че **жестикулирането и танците са по-достъпни за децата, интуитивно те са по-лесни за реализация по време на певческата дейност и са първоначално добре развити като умения.**

2. Оказва се, че емоционалният лицеизраз е „по-слабо звено“ в артистичните умения на децата от вокалната група в началото на експеримента. Умелото, съзнателно използване на лицеизразът като аспект на артистичността се превърна в задача, която изисква усилен труд – както от страна на вокалния педагог, така и от страна на участниците във вокалната група. Фактът, че **в края на експеримента при пет деца се отчита покачване с една единица по този показател категорично показва, че приложените педагогически технологии за развитие на уменията за емоционален лицеизраз при пеене имат положителен ефект при участниците във вокалната група.**

3. По отношение на критерий №2 „Певчески умения“ се отчита положително развитие при всички показатели по време на експеримента – както при индивидуалните певчески навици, така и при навиците за колективно пеене.

При индивидуалните певчески навици най-добре развито още от самото начало беше уменията за точна интонация. При другите умения обаче – певческо дишане, певческа стойка и дикция, на констатиращ етап резултатите бяха незадоволителни при една голяма част от децата. Това породило нуждата за изграждането на тези умения да се работи с повишено внимание, да се наблегне върху тяхното подобрене. Фактът, че **в края на експеримента при повечето деца има покачване с една единица (а при едно дете с две единици по отношение на дишането) при индивидуалните певчески умения**

показва убедително, че приложените педагогически технологии за подобряване на индивидуалните певчески умения са ефективни.

4. Показателите „строй“ и „ансамбъл“ към критерий №2 „Певчески умения“ са от особена важност за дейността на една вокална група, защото изразяват именно уменията на децата да пеят в колектив. Развитието на тези две умения може би в най-голяма степен показва вокалното усъвършенстване на децата, защото те се явяват като синтез от всички умения за самостоятелно пеене, но в комбинация със слухова наблюдателност и музикален опит.

Незадоволителните резултати в началото на експеримента породиха необходимостта да се работи много усилено върху развитието на строя и ансамбъла, за да може вокалната група постепенно да зазвучи красиво, хомогенно. **Резултатите в развитието на строя и ансамбъла, отчетени в края на експеримента, са силно удовлетворяващи – при абсолютно всички деца се отчита подобрене на тези певчески умения.** Специално по отношение на критерий „ансамбъл“ има сериозен скок в резултата при три деца – с цели две единици. **Всичко това основание да се счита, че приложените педагогически технологии за развитие на навиците за колективно пеене са ефективни.**

5. При изследването на критерий №3 „Музикални способности“ се установи, че при едната част от показателите – „ладов усет“ и „метроритмичен усет“ няма съществена промяна по време на експеримента, поглеждайки цялостно резултатите при всички деца. **Ладовият и метроритмичният усет са със сравнително високи стойности при повечето деца на констатиращия етап, съответно може да се счита, че първоначално те са добре развити.**

6. При единия показател към критерий №3 „Музикални способности“ - „музикално-слухови представи“, резултатите на заключителен етап показаха сериозно подобрене. При значителна част от децата музикално-слуховите представи покачват стойността си с една единица. Този факт дава повод да се приеме, че **работата върху развитието на певческите умения на децата благоприятства и развитието на способността за музикално-слухово представяне.** По-специално, употребата на авторските методи „Музикална светкавица“ и „Музикална редица“ показва своята ефективност

както по отношение на изграждането на певческите умения на децата, така и в подобряването на способността за музикално-слухово представяне.

7. Най-впечатляващите резултати от всички изследвани критерии показва крайната констатация при усета за многогласие. Отчетената слаба способност да се регистрира и изпълнява многогласие в началото на експеримента при няколко деца (а при три – пълна неспособност) в края на експеримента чувствително се подобри. Това подобрене при оценката на усета за многогласие би могло да се отдаде най-вече на работата върху певческите умения „строй“ и „ансамбъл“. Активната работа по развитието на уменията за колективно пеене на обучаваните ефективно повлия и на развитието на техния усет за многогласие.

Резултатите от педагогическия експеримент, както и успехите на група „Магия“ за периода на експеримента (награди от конкурси и успешни телевизионни изяви), дават основание да се счита, че приложените педагогически технологии за подобряване на певческите умения, са повлияли положително на развитието на участниците във вокалната група. Всички те са подобрили своята вокална техника и артистичност, но редом с това – развили са и музикалните си способности.

Заклучение

В Увода на дисертацията бе поставена основната цел, а именно - да се опишат и приложат подходящи педагогически технологии, чрез които да се изградят певческите умения на децата във възрастта 7-10 години при тяхното обучение в извънучилищна вокална група.

Следвайки целта, изпълнени са и произтичащите от нея задачи:

1. Определено е понятието „извънучилищна дейност“ – установена е нейната същност, както и организацията и основните ѝ цели. Събрана и систематизирана е информация, свързана с характеристиката на вокалната група като популярна форма на обучение в извънучилищната музикална дейност, разгледани са историческият ѝ произход, организацията и основните ѝ цели.

2. Изяснено е съдържанието на понятието „педагогическа технология“ като основен „инструмент“ в ръцете на музикалния педагог-ръководител, разгледана е класификацията на педагогическите технологии.

3. Разгледани са различни методи на обучение като основен елемент на педагогическите технологии за изграждане на певчески умения, представени са и няколко авторски методи за вокална работа.

4. Разгледани са музикалните способности като неделим фактор от музикалното развитие на децата, изследвана е връзката между тях и изграждането на певческите умения.

5. Изяснени са физиологичните особености на човешкия глас и някои специфики при работата с детски гласове. Анализирани и класифицирани са певческите умения, които изграждат вокалната техника на децата и е необходимо да бъдат развивани в работата с извънучилищна вокална група.

6. Анализирани и класифицирани са артистичните умения, които са неразделна част както от репетиционната дейност, така и от сценичната дейност на вокалната група и са в неразделна, двупосочна връзка с изграждането и на вокалната техника на децата.

7. Генерирани и анализирани са данни за развитието на певческите умения на участниците в педагогическия експеримент

преди и след приложението на предложените в дисертацията педагогически технологии.

В хода на разработването на теоретичната рамка на настоящия труд *категорично се затвърди мнението ми, че на този етап все още няма достатъчно изследвания, които да анализират в дълбочина вокалната група като форма на извънучилищна дейност, както и по-специално методиката на обучението в извънучилищна вокална група.*

В Първа глава на дисертационния труд бе направен опит вокалната група да бъде разгледана подробно като форма на извънучилищна музикална дейност – да се потърсят нейните исторически корени, както и причините тя да бъде сред най-разпространените такива форми в наши дни. Направеният паралел между вокалната група и хорът като форми на извънучилищна музикална дейност, както и изведените нови методически тенденции при работата с вокална група, дават една яснота по отношение на това каква е същността на извънучилищната вокална група, какви са основните ѝ характеристики и как би могло да се подходи при работата с такава вокална група.

Педагогическите технологии са понятие, което е с основно значение за настоящия труд. Методите на обучение са представени като най-важния елемент от педагогическите технологии, затова в Първа глава на дисертацията е отделено специално внимание на различните методи, които се използват в работата с извънучилищна вокална група. Някои от тях са традиционни, известни от десетилетия, част от обучението не само по музика, но и по много други дисциплини. Други са по-нови, навлезли в практиката в последните години. Някои от представените методи са авторски – специално разработени за работата с вокална група. Предвид предмета на изследването, сметнах за необходимо да опиша систематично приложението на всички тези методи конкретно в контекста на работата с извънучилищна вокална група.

В Първа глава е отделен и един параграф на характеристиката на вокалния педагог – ръководител на извънучилищна вокална група. Считаю, че целесъобразният подбор и приложение на педагогически технологии е в пряка връзка с качествата на музикалния ръководител

– професионални и личностни. Нивото на компететността на ръководителя е ключов момент за реализацията на обучението в извънучилищната вокална група.

Теоретичният обзор на дисертацията продължава и във Втора глава. Тази глава започва с изследването на музикалните способности. Класифицирани и разгледани по-подробно са тези способности, които по мое мнение имат пряко отношение към развитието на певческите умения на децата във вокалната група.

Във Втора глава са включени различни вокално-методически изследвания от последните десетилетия, представящи технологии за изграждане на вокални умения по отношение на различните певчески стилове – класическо пеене, народно пеене, поп пеене. Анализирани са изследвания от сферата на хоровото пеене. Разгледани са и трудове, представящи българската методика на обучението по музика в общообразователното училище.

В резултат на направения литаратурен обзор от вокално-методическа литература са подбрани редица съществуващи вече полезни методи и похвати за вокална работа, но „пречупени“ по такъв начин, че да отговарят на нуждите и проблемите, произтичащи от работата с извънучилищна вокална група, състояща се от деца на възраст от 7 до 10 години. Освен подходящи методи и похвати от наличната вече вокално-педагогическа теория и практика, в дисертацията са представени и авторски методи за работа с извънучилищна детска вокална група. Всички тези методи и похвати са представени систематично като педагогически технологии за изграждане на певчески умения при работата с извънучилищна вокална група, състояща се от деца на възраст 7 – 10 години.

Предвид неразривната връзка, която се открива между изграждането на вокалната техника и изграждането на артистичността на децата, във Втора глава се разглежда и понятието „артистичност“ – каква е същността на артистичността, кои са нейните елементи. Представени са и технологии за изграждане на различните елементи на артистичността в контекста на работата с извънучилищна вокална група.

Освен теоретично представен, целият този подбор на подходящи педагогически технологии бе приложен и в реална работна

среда. Трета глава на дисертацията описва провеждането на педагогическия експеримент, разработен специално за целта на дисертационното изследване. В края на главата, при анализа на емпиричното изследване, ясно са представени и тълкувани всички генерирани резултати.

След реализацията на педагогическия експеримент, както и съблюдавайки резултатите от него, стана ясно, че *представените в дисертацията педагогически технологии в значителна степен допринасят за изграждането на певческите умения при децата, участващи в експеримента*. Това дава основание да се счита, че *хипотезата*, изведена в Увода на дисертационния труд, *се доказва*.

Реализацията на настоящото изследване *е една стъпка към удовлетворяването на нуждата да се създава подходяща методика*, която да послужи за работата с вокални групи в извънучилищна среда. Изследването може да бъде от полза на музикалните педагози, работещи в сферата на извънучилищното музикално обучение. То би допринесло за реализацията на обучението в извънучилищните вокални групи, давайки практически приложими идеи, методи и похвати. Всичко това обуславя и *практическият принос на дисертационния труд* за съвременната музикална педагогика.

Съблюдавайки актуалността на изследваната проблематика, считам, че *това изследване може да бъде вдъхновение и отправна точка* за множество други разработки по отношение на обучението във вокална група в сферата на извънучилищната музикална дейност. Тази сфера е характерна със своята отвореност и широки възможности, които предоставят пространство за творчески педагогически подход, както и нови, актуални и оригинални идеи и методи.

Приноси на дисертацията:

- Историческият произход на извънучилищната детска вокална група *е изследван многостранно в различни аспекти*. В един от аспектите този произход е тълкуван като наследник на хоровете от близкото минало и *е направена задълбочена съпоставка* между двете форми на извънучилищна музикална дейност. На базата на тази съпоставка *ясно са формулирани някои нови тенденции в организационен и вокално-педагогически аспект при работата с вокална група*.
- За първи път е направен опит *да се опише изчерпателно спецификата в приложението на някои традиционни, широко употребявани методи на обучение* в контекста на вокалната работа с извънучилищна вокална група, съставена от деца на възраст от 7 до 10 години.
- Предвид наличието на разнообразните форми на колективно пеене в наши дни *за първи път е предложена нова дефиниция за певческите умения „строй“ и „ансамбъл“ - „навици за колективно пеене“*.
- *Предложено е авторско определение за понятието „вокална техника“*, съотнесено конкретно до обучението на деца от 7 до 10 годишна възраст в извънучилищна вокална група като сбор от следните певчески умения: певческо дишане, певческа стойка, звукообразуване, дикция, певческа атака, резонанс и точна интонация.
- *Подробно и изчерпателно са описани в теоретичен план следните авторски методи за изграждане на певчески умения* при работата с извънучилищна вокална група: „Танцувай и ритмувай“ „Музикална редица“, „Музикална светкавица“, „Познай песента“, „Пей с молив“ „Х фактор“ „Пеене на призовчие“.
- *Практико-приложната значимост на авторските методи за изграждане на певчески умения се представя* в емпиричното изследване към дисертацията. След приложението на тези методи по време на педагогическия

експеримент *до голяма степен се доказва тяхната ефективност.*

- В дисертацията *детайлно и систематично са представени различни педагогически технологии за изграждане на певчески умения* при работата с извънучилищна вокална група, съставена от деца на възраст от 7 до 10 години. *След тяхното приложение в емпиричното изследване в значителна степен се доказва тяхната висока резултатност.*

Библиография:

1. Андреев, Марин. Процесът на обучението. Дидактика. София: УИ “Климент Охридски”, 2001
2. Арищиров, Христо. Тази магия - хоровото изкуство. Благоевград: УИ “Неофит Рилски”, 2004
3. Атанасова, Николинка. Предизвикателството интерактивни методи на обучение. Пловдив: Университетско издателство “Паисий Хилендарски”, 2012
4. Атанасова-Вукова, Анастасия. Музикална психология. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2014
5. Афеян, Наталия. Холизмът във вокалната педагогика. София: Издателство на Нов Български университет, 2014
6. Баларева, Агапия. Хоровото дело в България (от средата на XIX в. До 1944 г.). София: 1992
7. Боварян, Алис. Вокално-постановъчната работа в жанровата музика. София: АСКОНИ-ИЗДАТ, 2007
8. Великова, Цонка. Изкуството да възпитаваш таланти. София: Архимед, 2015
9. Грудева, Маринела. Педагогика на извънучилищната дейност. Варна, 2004
10. Димитрова, Севдалина. Атрактивни и игрови подходи в обучението по музика. Варна, 2013
11. Иванова, Галена. Педагогически игрови технологии. Пловдив, 2000
12. Жекова, Калина. Практическа вокална методика. Пловдив: МАФК, 2007
13. Калудова-Станилова, Светла. Методика на обучението по народно пеене. Пловдив, 2011
14. Карапетров, Константин. Вокална методика. София: Музика, 1990
15. Коловска, Цветанка. Извънкласните и извънучилищните дейности по музика (занимания по интереси) – фактор за развитие и активно музикално възпитание. - В: II

- Международна научна конференция „Наука, образование и иновации в областта на изкуствата”, АМТНН „Проф. А.
16. Коловска, Цветанка. Нови методи на музикално обучение и възпитание и интегрирането им в подготовката на бъдещи учители по музика. Пловдив, 2022
 17. Кушева, Тодорка. Начално музикално възпитание. УИ Паисий Хилендарски, 2010
 18. Кушлева, Анка. Звукоизвличане и орнаментика при народното пеене. Методи за тяхното овладяване. Пловдив, 1996
 19. Кушлева, Анка. Постановъчни проблеми при развитието на гласа на народния певец от детска възраст до високия професионализъм. Традиция и съвременни тенденции. Пловдив, 2000
 20. Куюмджиев, Александър. Теория и практика на работата с хор. Благоевград: УИ „Неофит Рилски, 2010, ISBN 978-954-680-717-5
 21. Кърнолски, Мартин. Пеещото тяло. Сценично поведение за певци - практически курс в дванадесет основни стъпки. София, 2016
 22. Лобутова, Магдалена. Организационни форми на извънкласната и извънучилищната дейност по музика. - В: Наука, образование, изкуство, т. 8, Благоевград, 2014, стр. 108 – 116 (достъпно и на: <http://www.usb-blagoevgrad.swu.bg/media/1027/2014.pdf>)
 23. Максимов, И. Вокална фонология. София: Музика, 1993
 24. Минчева, П. Музикалното възпитание в общообразователното училище. София: Лодос, 2000
 25. Оникян, Стефка. Вокална работа в поп и джаз музиката. София: “Феномен”, 2011
 26. Петров, Петър, Милка Атанасова. Образователни технологии и стратегии на учене. София: Веда Словена - ЖГ, 2001
 27. Петров, Петър, Петър Петров. Иновационни образователни технологии и интерактивни методи на обучение. Теоретични и приложни аспекти. София: Авангард Прима, 2017
 28. Стаматов, Румен. Детска психология. Пловдив: Хермес, 2000

29. Стефанова, Марияна. Дидактическо общуване. София: Булвест 2000, 1999
30. Стоянова, Галина. Музикално-професионална компетентност на учителя по музика. Част Първа. София, 2011
31. Стоянова, Е. Музикална литература. София: Музика, 2002
32. Тодорова, Лиляна. Теория и методика на извънкласната и извънучилищната възпитателна дейност с учениците от началните класове. Благоевград, 1993
33. Христов, Христо. Малка академия за млади вокалисти. София: Аливго, 2007
34. Чапкънов, Стефан. Феноменът българско народно пеене. Проблеми на звукоизвличането. Бургас: „Балканфиш принт“ ООД, 2003
35. Chapman, Janice. Singing and teaching singing. Second edition. Plural Publishing, Inc, 2012
36. Miller, Richard. The structure of singing. System and art in vocal technique. Thomson Learning, 1996
37. Smith, William. The naked voice. A wholistic approach to singing. New York: Oxford University Press, 2007

Интернет източници:

1. Иванов, Иван. Интерактивни методи на обучение - <https://angelsto.files.wordpress.com/2015/07/1.pdf> _____ (последно посещение: 23.05. 2023 г.)
2. Такева, Янка. Единство на училищната, извънкласната и извънучилищната дейност за устойчиво и качествено обучение и възпитание на децата и учениците - http://www.ssubg.info/files/prezentacia_SOK_2014_PhD_Yanka_Takeva.pptx (последно посещение: 23. 05. 2023 г.)

Публикации по темата на дисертацията:

1. „Физиологични акценти в гласообразуването при децата“ – Сборник доклади „Пролетни научни четения“ АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“ гр. Пловдив, 2020 г., ISSN 1314-7005, стр. 62-67

2. „Формиране и развитие на вокалните навици при децата във възрастта от 7 до 10 години при работа с вокална група в извънучилищна среда“ - Сборник доклади „Пролетни научни четения“ АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“ гр. Пловдив, 2021 г., ISSN 1314-7005, стр. 92-99

3. „Вокалната група – популярна форма на извънучилищна музикална дейност“ - Трета международна научна конференция „Наука, образование и иновации в областта на изкуството“ АМТИИ гр. Пловдив, 2021 г., ISSN 2738-8956, стр. 153-160